

แบบเรื่องและอนุภาคสัตว์สี่เท้าในตำนานเมืองลุ่มภาคอีสาน*

อนันต์ ลากุล¹ และ อุมรินทร์ ตูลารักษ์²

^{1,2}สาขาวิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

^{1,2}มหาวิทยาลัยขอนแก่น

บทคัดย่อ

การศึกษาครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาแบบเรื่องและอนุภาคสัตว์สี่เท้าในตำนานเมืองลุ่มที่แปรสภาพเป็นบึงน้ำในภาคอีสาน โดยใช้กรอบแนวคิดแบบเรื่องและอนุภาคทางคติชนวิทยา ซึ่งปรากฏผล ดังนี้

จากการศึกษาพบว่า ตำนานเมืองลุ่มพบทั้งหมด 10 เรื่อง จาก 30 สำนวน จัดอนุภาคได้ 5 ประเภท คือ อนุภาคการกินปลาไหลเผือก อนุภาคการกินกระรอกเผือก อนุภาคการจับปลาตุกเผือก อนุภาคการกินแก้งเผือก และอนุภาคการกินปลาผาเผือก โดยสาเหตุของเมืองลุ่มทั้งหมดนั้นเกิดจากการกระทำของสัตว์เผือกและเหล่า ناد กล่าวได้ว่า สัตว์สี่เท้าจะมีลักษณะแทนสัญลักษณ์ของ “ ناد ” และ “ การทำลาย ” อย่างไรก็ตาม ในตำนานเมืองพานั้นได้ให้ฟังพอนเผือกแทนสัญลักษณ์ของสัตว์ที่คอยคุ้มครองบ้านเมือง ซึ่งต่างจากตำนานเมืองลุ่มฉบับอื่น

ดังนั้น นิยามของสัตว์สี่เท้าในภาคอีสานจึงมีลักษณะแทนนางบอกเหตุหรือสิ่งผิดปกติ มีความหมายสองนัย กล่าวคือ สัตว์สี่เท้ากนัยยะของการทำลาย และสัตว์สี่เท้ากนัยยะของการคุ้มครอง อนึ่ง น่าสังเกตว่า ตำนานเหล่านี้มีการเล่าเรื่องกระจายอยู่ในพื้นที่ภาคอีสานตอนบนและตอนกลางเท่านั้น

คำสำคัญ ; อนุภาค, แบบเรื่อง, สัตว์สี่เท้า, ตำนานเมืองลุ่ม

*บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์เรื่อง “ตำนานเมืองลุ่มในภาคอีสาน : ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมความเชื่อกับท้องถิ่น” สาขาวิชาภาษาไทย มหาวิทยาลัยขอนแก่น และได้รับการสนับสนุนจากศูนย์วิจัยพหุลักษณะสังคมลุ่มน้ำโขง มหาวิทยาลัยขอนแก่น

Tale Type and White Animal's Motifs

In Ruined City Legends of North Eastern Region**

Anan Lakul¹ and Umarin Tularak²

^{1,2} Department of Thai Language, Faculty of Humanities and Social Sciences

^{1,2} Khon Kaen University

Abstract

This purpose of this research was to study the legend of ruined city which was transformed to a lake in North Eastern region by using Tale Conceptual Model and Folklore's Motifs as follows:

The study found that it had 10 stories from 30 chapters, which are categorized into 5 motifs by the consumption of white eels, white squirrel, white catch fish, white muntjac, and white soft-shelled turtle. The main reason of ruined city is caused by power of the white animals which are considered as a representative of "Naga" and the wrath of Naga.

It is remarkably noticed that white animals were representative of "Naga" and "Wrath" whereas Pan City legend was raised white mongoose to be the guardian of the city which is different from others.

Therefore, the meaning of white animals in North Eastern region was the representative of bad omen, or unusual phenomenon consists of 2 significant meanings which can be both of the wrath and the guardian, and these legends have existed in North Eastern and Central Eastern only.

Keywords ; Motif, Tale Type, City Legend, Ruined City Legend

**The article is cited from a thesis titled "North Eastern Ruined City Legends: the relationship between legends, beliefs, and local", Department of Thai Language, Khon Kaen University. This work was supported by Center for Research on Plurality in the Mekong Region (CERP), Khon Kaen University, Thailand.

บทนำ

มนุษย์ เป็นสัตว์สังคมที่นิยมอยู่รวมกันเป็นกลุ่ม เมื่อมีการรวมตัวและมีปฏิสัมพันธ์ผ่านช่วงเวลาหลายยุคสมัย จึงนำไปสู่การพัฒนาและสร้างสรรค์อารยธรรมอันเป็นลักษณะเฉพาะตน และสืบทอดจากรุ่นสู่รุ่นเรื่อยมา เมื่อเหตุการณ์ผ่านไปเรื่องราวของบรรพชนเริ่มเลือนจากความทรงจำจึงกลายกลายเป็นเรื่องเล่า นิทาน ตำนาน และวรรณกรรมท้องถิ่น เพื่ออธิบายปรากฏการณ์บางอย่างที่เกิดขึ้นในห้วงเวลานั้น ๆ โดยเฉพาะเรื่องเล่าหรือตำนานปรัมปราที่ถูกถ่ายทอดในรูปแบบ “มุขปาฐะ” ซึ่งเป็นที่น่าสนใจยิ่ง ด้วยตำนานเหล่านี้กล่อมกลืนและผูกพันกับวิถีชีวิตของผู้คน ทั้งยังผสมผสานเอาภูมิปัญญาโบราณเข้าไว้กับคติตำนานได้อย่างแยบยล และยังเป็นเสมือนเครื่องมือชั้นดีในการเก็บชุดความคิดความเชื่อของบรรพชนในอดีต ที่ผลิตสร้างและบรรจุไว้อย่างจำนวนมาก ด้วยกลวิธีดังกล่าว ตำนานปรัมปรา (Myth) จึงยังคงผูกพันแน่นอยู่ในกระแสวัฒนธรรมดั้งเดิมตราบนานนับพันปี

ประคอง นิมมานเหมินท์ (2543) ให้นิยามของตำนานปรัมปรา (Myth) ไว้ว่า ตำนานปรัมปรา คือ การอธิบายถึงการกำเนิดของจักรวาล โครงสร้าง และระบบของจักรวาลมนุษย์สัตว์ ปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ อำนาจเหนือธรรมชาติ ความเป็นมาของชนชั้นผู้ปกครอง หรือผู้นำลำดับชั้น และบทบาทหน้าที่ของมนุษย์ ตลอดจนประเพณี พิธีกรรมและการประพฤติปฏิบัติต่าง ๆ เฉกเช่นเดียวกับ กิ่งแก้ว อรรถาภรณ์ (2520) ซึ่งอธิบายว่า ตำนานหรือเทพปกรณัมเป็นเรื่องที่อธิบายถึงการกำเนิดของจักรวาล โครงสร้าง และระบบของจักรวาล มนุษย์และสัตว์ ปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ เช่น ลม ฝน กลางวัน กลางคืน ไฟร้อง ไฟผ่า ลำดับชั้น และบทบาทหน้าที่ของมนุษย์ ตลอดจนประเพณี พิธีกรรม การประพฤติปฏิบัติต่าง ๆ จากข้อความข้างต้น สามารถกล่าวได้ว่า ตำนานปรัมปรา คือ เรื่องราวที่เล่าสืบต่อกันมา มีสาระสะท้อนความที่เชื่อถือ และนิยมกล่าวถึงสถานที่ บุคคลสำคัญ ซึ่งมีความเชื่อมโยงและสัมพันธ์กับประวัติศาสตร์

เฉกเช่นเดียวกันกับตำนานการล่มสลายของชุมชนเมืองในอดีต ที่มีปรากฏให้เห็นอยู่ทั่วทุกมุมโลก โดยเฉพาะในอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขง เฉพาะยิ่งในประเทศไทย ปรากฏตำนานหลายเรื่องที่กำลังกล่าวถึงการล่มสลายของเมืองและกลายสภาพเป็นทะเลสาบ อันกว้างใหญ่ในปัจจุบัน เล่าขานและสืบทอดเป็นตำนานอันศักดิ์สิทธิ์รับใช้สังคมตลอดหลาย

ศตวรรษที่ผ่านมาจวบจนปัจจุบัน ซึ่ง ศิราพร ณ ถลาง (2552) กล่าวไว้ว่า น่าสังเกตว่าทางภาคอีสานมีตำนานหนองหารหลวง หรือตำนานผาแดง-นางไอ่ที่เล่าถึงชาวเมืองที่กินเนื้อกระรอกเผือก ซึ่งคือพญานาคกังคิปโลมมาเป็นกระรอก แล้วทำให้เมืองล่มทั้งเมืองกลายเป็นทะเลสาบใหญ่หนองหารในจังหวัดสกลนคร อนุภาคการกินสัตว์เผือกแล้วทำให้เกิดเมืองล่มจากตำนานเก่า 2-3 เรื่องนี้ ถูกนำไป “ผลิตซ้ำ” เพื่ออธิบายสภาพหนองน้ำในอีกหลายพื้นที่ทางภาคอีสาน มีข้อมูลจากสารานุกรมวัฒนธรรมภาคอีสาน ซึ่งอธิบายภูมินามหนองหล่ม อำเภอเมือง จังหวัดเลย ว่า ชาวบ้านนำเนื้อแก้งเผือกมากิน จึงเกิดฝนตกหนัก น้ำท่วม ทำให้หมู่บ้านจมทั้งหมู่บ้าน จะเห็นได้ว่า อนุภาคการกินสัตว์สีเผือกแล้วทำให้เกิดอาเพศจนเมืองล่มในตำนานโบราณ เป็นสิ่งที่อยู่ในใจของผู้เล่านิทานและอยู่ในการรับรู้ของชาวบ้าน ทำให้ถูกนำมา “แปลงสาร” เป็นการกิน แก้งเผือก กวางเผือก หรือ “ผลิตซ้ำ” เป็นปลาดุกเผือก ในการอธิบายสภาพหนองน้ำแห่งอื่น ๆ ในท้องถิ่น

การศึกษาตำนานเมืองล่มสัมพันธ์และเชื่อมโยงกับความคิดความเชื่อของคนในอดีต แม้จะอยู่ต่างพื้นที่แต่ก็มีลักษณะร่วมสอดคล้องกัน เช่น ตำนานนางเพ็ญ ตำนานบึงโขงหลง และตำนานเมืองมรุกขนคร เป็นต้น ล้วนมีลักษณะโครงเรื่องและมีแบบเรื่องสอดรับเชื่อมโยงกัน เช่นตำนานเมืองมรุกขนคร กล่าวว่า “..พระยานิรุทธราชปกครองในราว พ.ศ. 500 ไม่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ไม่เคารพนับถือองค์พระธาตุสั่งให้ยกเลิกลาน่วยพระธาตุพนมในสมัยที่พระสุมิตวงศ์ได้สร้างถวายเป็นวัด ต่อมาวันหนึ่งมีคนไปจับปลาผาดออกมาทำให้เจ้าเมืองและชาวเมืองทั้งหลายกิน พอตกกลางคืนบ้านเมืองได้เกิดถล่มจมดินผู้คนแตกตื่นหลบหนีทั้งถิ่นฐานไปอยู่ที่อื่น เมืองมรุกขนครจึงเป็นเมืองร้างตั้งแต่นั้นมา..” (นิวัต พ. ศรีสวรรณ์, 2543)

จากตำนานข้างต้น กล่าวได้ว่าตำนานเหล่านี้เลือกใช้อันุภาคสัตว์สีเผือกหรือนาคจำแลงที่เปรียบเสมือนสัญลักษณ์ของการทำลายและนำไปสู่การล่มสลายของบ้านเมืองในอดีต ทั้งตำนานยังมีโครงเรื่องและการลำดับเหตุการณ์สอดคล้องกัน ซึ่งแสดงถึงแนวความคิดของบรรพชนในอดีตที่มีร่วมกัน แม้จะอยู่ต่างพื้นที่และมีความแตกต่างทางด้านวัฒนธรรม แต่ตำนานล้วนแสดงให้เห็นชัดว่า ผู้คนที่อาศัยอยู่ในภาคอีสานหรืออนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขง มีลักษณะร่วมทางด้านความคิด ความเชื่อ และด้านอื่น ๆ เป็นไปในทิศทางเดียวกัน

ด้วยตำนานที่มีความเกี่ยวเนื่องกับการล่มสลายของชุมชนในอดีต เป็นเรื่องเล่าที่มีอิทธิพลต่อสังคมในท้องถิ่นนั้น ๆ โดยตำนานเหล่านี้มิใช่เพียงวรรณกรรมมุขปาฐะที่ถูกสร้างขึ้นเพื่อรับใช้สังคมเท่านั้น แต่ตำนานเหล่านี้ยังถูกยกยบทบาชั้น จากตำนานท้องถิ่นธรรมชาติและพัฒนาและผูกโยงให้ตำนานมีความศักดิ์สิทธิ์ และทรงอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของผู้คนในสังคม ทั้งตำนานยังอธิบายการเกิดขึ้นของบ้านเมือง สันดอน และพื้นที่ต่าง ๆ ที่อยู่รอบอาณาบริเวณที่ตำนานอ้างอิงถึง ด้วยเหตุดังกล่าว ผู้ศึกษาจึงสนใจศึกษาตำนานที่มีดังกล่าวว่ามีความสัมพันธ์กันหรือไม่อย่างไร

วัตถุประสงค์ของการศึกษา

เพื่อศึกษาอนุภาคและแบบเรื่องในตำนานเมืองลุ่มสลายและกลายเป็นบึงน้ำในภาคอีสาน

ขอบเขตของการศึกษา

การศึกษาในครั้งนี้ ผู้ศึกษาเก็บรวบรวมตำนานทั้งประเภทลายลักษณ์และมุขปาฐะในพื้นที่ภาคอีสาน โดยผู้ศึกษาสามารถรวบรวมตำนานเมืองลุ่มที่แปรสภาพเป็นบึงน้ำได้ทั้งหมด 10 เรื่อง จาก 30 ลำนวน

แนวคิดในการศึกษา

การศึกษาอนุภาคและแบบเรื่องในตำนานเมืองที่ล่มสลายและแปรสภาพเป็นบึงน้ำในภาคอีสานครั้งนี้ ผู้ศึกษาใช้กรอบแนวคิดแบบเรื่องและอนุภาคในการวิเคราะห์ตีความ ดังนี้

1. แนวคิดอนุภาค ประกอบด้วย อนุภาคตัวละคร อนุภาควัตถุ อนุภาคเหตุการณ์และพฤติกรรม
2. แนวคิดแบบเรื่อง เป็นการศึกษาโครงเรื่องของนิทานที่ทำให้นิทานแต่ละเรื่องมีลักษณะเฉพาะต่างจากนิทานเรื่องอื่น ๆ จากความหมายข้างต้น ผู้ศึกษาจึงนำแนวคิดดังกล่าวมาประยุกต์ใช้ในการศึกษา

ผลการศึกษา

การศึกษาตำนานการล่มสลายของเมืองที่กลายเป็นหนองน้ำหรือบึงขนาดใหญ่ในภาคอีสานจากการลงพื้นที่ภาคสนามเก็บรวบรวมข้อมูลประเภทลายลักษณ์และมุขปาฐะพบตำนานเมืองล่มที่แปรสภาพเป็นบึงน้ำทั้งหมด 10 เรื่อง จาก 30 ลำนวน ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ตารางที่ 1 ตารางแสดงอนุภาคและแบบเรื่องในตำนานเมืองล่มที่แปรสภาพเป็นบึงน้ำ

ที่	เรื่อง	แบบเรื่องเมืองล่มที่แปรสภาพเป็นบึงน้ำ				
		อนุภาคสัตว์เผือก				
		แก้งเผือก	กระรอกเผือก	ปลาตุ๊กเผือก	ปลาไหลเผือก	ปลาฝาเผือก
1.	ตำนานสระเวฬุวัน				√	
2.	หนองหล่มน้อย				√	
3.	ตำนานหนองหล่ม	√				
4.	หนองหารหลวง	√				
5.	ผาแดง-นางไอ่		√		√	
6.	ตำนานหนองสนม				√	
7.	เมืองกุมภวาปี		√			
8.	ตำนานนางเพ็ญ			√		
9.	เมืองมรุกขนคร					√
10.	เมืองร้อยเอ็ด		√			
รวม		2	3	1	4	1

แบบเรื่องเมืองล่มที่แปรสภาพเป็นบึงน้ำ

ตำนานเมืองล่มในภาคอีสานหรือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยที่กล่าวถึงสัตว์สี่เผือก มีทั้งหมด 10 เรื่อง 30 ลำนวน คือ (1) ตำนานสระเวฬุวัน (2) หนองหล่มน้อย (3) ตำนานหนองหล่ม (4) หนองหารหลวง (5) ผาแดง-นางไอ่ (6) ตำนานหนองสนม (7) เมืองกุมภวาปี (8) ตำนานนางเพ็ญ (9) เมืองมรุกขนคร (10) และเมืองร้อยเอ็ด สามารถจัดอนุภาคสัตว์สี่เผือกได้ 5 ประเภท คือ ปลาไหลเผือก กระรอกเผือก แก้งเผือก ปลาตุ๊กเผือก ปลาฝาเผือก ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1. อนุภาคเมืองลุ่มจากปลาไหลเผือก

ตำนานเมืองลุ่มในภาคอีสานที่มีลักษณะการเล่าอธิบายเรื่องว่าบ้านเมืองในท้องถิ่นนั้นๆ ล่มสลายลงด้วยการกิน “ปลาไหลเผือก” ปรากฏในตำนานทั้งสิ้น 4 เรื่อง จากตัวบททั้งหมด 7 ตัวบท คือ ตำนานสระเวฬุวัน (หนองหล่มใหญ่) จังหวัดเลย 2 ส่วน ตำนานหนองหล่มน้อย จังหวัดเลย 1 ส่วน ตำนานท้าวผาแดง-นางไอ่คำ จังหวัดสกลนคร 2 ส่วน และตำนานหนองสนม จังหวัดสกลนคร 2 ส่วน

จากการศึกษา พบว่า ตำนานเมืองลุ่มอันเกิดจากการกินปลาไหลเผือก พบมากที่สุดจำนวนตำนานเมืองลุ่มที่แปรสภาพเป็นบึงน้ำ โดยตำนานพยายามอธิบายถึงสาเหตุการล่มสลายของเมืองว่า เกิดจากการกินปลาไหลเผือก ดังตำนานสระเวฬุวัน กล่าวว่า “..ชาวบ้านได้เจอปลาเถียนตอนยักษ์ (ปลาไหลเผือก) ขนาดเท่าขามนุษย์ ยาวได้ 8 คอก ชาวบ้านคนนั้นได้จับเถียนตอนตัวนั้นมา และเมื่อจับได้และแบ่งปันกันกิน ทั้งหมู่บ้าน ครั้นเมื่อตกกลางคืนตึกสังคังก็ได้เกิดพายุฝนฟ้าคะนอง ฟ้าผ่า ฟ้าร้อง ทั้งลม และฝนตกอย่างรุนแรงเป็นที่เข็ดขวงน่ากลัวทั้งวันทั้งคืน จนกระทั่งพื้นดินและหมู่บ้าน ถล่มจมลงกลายเป็นหนองน้ำขนาดใหญ่..” (อร่าม เสาวนธ์, สัมภาษณ์, 2560)

จากตำนานข้างต้น พบว่าตำนานเหล่านี้ เลือกใช้อนุภาคของ “ปลาไหลเผือก” เป็นอนุภาคตัวละครหลัก มีการอธิบายช่วงของเหตุการณ์สอดคล้องกัน โดยเริ่มเรื่องด้วยการกล่าวถึงบ้านเมือง ต่อมาชาวเมืองไปเจอปลาไหลเผือก หลังจากนั้นชาวเมืองฆ่าปลาไหลเผือกมาแบ่งกันกิน ทำให้เมืองล่มสลายเป็นหนองน้ำขนาดใหญ่ และจบลงด้วยการหลงเหลือเพียงเกาะหรือสันดอน และตำนานบางฉบับยังกล่าวถึงการเกิดขึ้นใหม่ของเมือง เช่น ในตำนานหนองหล่ม จังหวัดเลย ซึ่งกล่าวว่า หลังการล่มสลาย สองนางได้ย้ายมาสร้างเมืองใหม่ และเป็นบรรพบุรุษของชาวบ้านนาทรายขาว ตำบลนาดินดำ อำเภอเมือง จังหวัดเลยในปัจจุบัน นอกจากนี้ยังมีการอธิบายพื้นที่เชิงภูมิศาสตร์ของตำนานให้เข้ากับภูมินามของบ้านเมือง และเป็นที่น่าสังเกตว่าตำนานเหล่านี้ปรากฏเฉพาะในภาคอีสานตอนบนเท่านั้น

2. อนุภาคเมืองลุ่มจากกระรอกเผือก

ตำนานเมืองลุ่มที่กล่าวอธิบายถึงบ้านเมืองที่ล่มสลายลงจากการกินกระรอกเผือกหรือ “กระฮอกดอน” มีทั้งหมด 3 เรื่อง จาก 12 ตัวบทคือตำนานผาแดง-นางไอ่

จังหวัดสกลนคร 5 ส่วนน ตำบลนเมืองกุ่มภวปี (ผาแดง-นางไอ่) 6 ส่วนน และตำบลนเมืองร้อยเอ็ด 1 ส่วนน

จากการศึกษา พบว่า ตำบลนเมืองลุ่มอันเกิดจากการกินกระรอกเผือกพบมากเป็นอันดับสอง โดย ตำบลนเมืองลุ่มกลุ่มนี้ มีลักษณะคล้ายกับตำบลนเมืองลุ่มอันเกิดจากการกินปลาไหลเผือกมากที่สุด ทั้งการเลือกใช้นุภาคเหตุการณ์และช่วงของเหตุการณ์ ดังตำบลนผาแดง-นางไอ่ กล่าวไว้ดังนี้ “..ส่วนท้าวพังคี้ก็ได้แปลงกายเป็นกระซอกต่อนด้วยหลงรักนางไอนางไอ่เจอและอยากได้กระซอกต่อนจึงสั่งให้นายพาลไปจับนายพาลจับได้แล้วเจ้าเมืองได้ให้มาแบ่งกันทั่วบ้านทั่วเมือง นับตั้งแต่ชาวบ้านจนถึงพญาขอมรวมถึงนางไอล้วนได้กินเนื้อกระซอกต่อนตัวนี้ พอถึงเที่ยงคืนได้เกิดเสียงอีกทีกทั่วบ้านทั่วเมือง บ้านเมืองถล่มลุ่มจมเป็นหนองหาน..” (เตียม ปุ่มคำน้อย, สัมภาษณ์, 2559)

จากตำบลนข้างต้น จะเห็นว่า ตำบลนกลุ่มนี้ เลือกใช้นุภาคของ “กระรอกเผือก” เป็นอนุภาคตัวละครหลัก และมีการอธิบายช่วงของเหตุการณ์สอดคล้องกัน โดยเริ่มเรื่องด้วยการกล่าวถึงบ้านเมือง จากนั้นชาวเมืองเจอกระรอกเผือก ต่อมาชาวเมืองฆ่ากระรอกเผือกมากิน หลังจากนั้นบ้านเมืองลุ่มสลายกลายเป็นหนองน้ำ และปิดฉากลงด้วยหลงเหลือเพียงเกาะดอนอันเป็นบ้านแม่หม้าย นอกจากนี้ยังมีการอธิบายพื้นที่เชิงภูมิศาสตร์ของตำบลนให้เข้ากับภูมินามของบ้านเมือง และเป็นที่น่าสังเกตว่าตำบลนเหล่านี้มักปรากฏกระจายอยู่ทั่วไปในแถบภาคอีสานตอนบนและตอนกลางเท่านั้น

3. อนุภาคเมืองลุ่มจากแก้งเผือก

ตำบลนเมืองลุ่มที่กล่าวอธิบายถึงบ้านเมืองที่ลุ่มสลายลงด้วยการกินแก้งเผือกหรือ “ฟานต่อน” มีทั้งหมด 2 เรื่อง จาก 6 ตัวบท คือ ตำบลนหนองหารหลวง 3 ส่วนน และตำบลนหนองลุ่ม 3 ส่วนน โดยตำบลนเมืองลุ่มอันเกิดจากการกินแก้งเผือกพบมากเป็นอันดับสามรองจากตำบลนเมืองลุ่มอันเกิดจากการกินปลาไหลเผือกและกระรอกเผือก ดังตำบลนหนองลุ่ม กล่าวไว้ว่า “..ชาวบ้านจึงช่วยกันฆ่าแหละเนื้อฟานต่อนตัวนั้น แบ่งสันปันส่วนจนครบทุกครัวเรือน แต่เป็นที่น่าประหลาดอย่างยิ่ง ที่เนื้อฟานต่อนตัวนั้นช่างมีมากเหลือเกิน ตกเย็นวันนั้นขึ้นมา เกิดพายุใหญ่ปั่นป่วนอย่างแรง จนเกิดน้ำท่วมไปทั่วอย่างรวดเร็ว หลังจากนั้นแผ่นดินที่หมู่บ้านนั้นตั้งอยู่ก็เกิดการทรุดตัวและ

ถล่มลุ่มจมลง ทำให้บ้านเรือนจมลงไปได้พื้นดินหมดทั้งหมู่บ้าน ที่ดินตรงนั้นจึงกลายเป็นหนองน้ำอันกว้างใหญ่..” (สมพร แซ่ไชย, สัมภาษณ์, 2560)

จากตำนานข้างต้น จะเห็นว่า มีการเลือกใช้นุภาค “แก้งเผือก” แทนสัญลักษณ์หรือมูลเหตุของความขัดแย้งระหว่างนาคกับคน และท้ายที่สุดได้นำมาซึ่งการล่มสลายของอาณาจักรในอดีต มีการอธิบายช่วงของเหตุการณ์สอดคล้องกัน โดยเริ่มเรื่องด้วยการกล่าวถึงบ้านเมือง จากนั้นชาวเมืองเจอแก้งเผือก ต่อมาได้ฆ่าแก้งเผือกมากขึ้น จึงทำให้บ้านเมืองล่มสลายกลายเป็นหนองน้ำ และสุดท้ายเหลือเพียงเกาะหรือสันดอน ซึ่งตำนานทุกสำนวนล้วนอธิบายเหตุการณ์เป็นไปในทิศทางเดียวกัน

นอกจากนั้น ตำนานดังกล่าวยังให้ความสำคัญกับแม่หม้ายและสองนาง ทั้งยังผสมผสานรูปแบบการเล่าของตำนานผาแดงนางไอ่ และตำนานหนองหารหลวงไว้ โดยในตำนานมีการเพิ่มความเชื่อเรื่อง แม่หม้าย และนำความเชื่อเรื่อง “เจ้าแม่สองนาง” และถูกยกบทบาทให้เป็นผีเจ้าโคตรผู้ปกป้องรักษาหมู่บ้าน ทั้งนี้ตำนานยังพยายามอธิบายพื้นที่เชิงภูมิศาสตร์และภูมินามของหมู่บ้าน

4. อนุภาคเมืองลุ่มจากปลาตุกเผือก

ตำนานเมืองลุ่มที่กล่าวถึงบ้านเมืองที่ล่มสลายลงด้วยการกินปลาตุกเผือก หรือ “ปลาตุกดอน” มีทั้งหมด 1 เรื่อง 4 ตัวบท คือ ตำนานนางเพ็ญ¹ (4) จังหวัดอุดรธานี โดยตำนานพยายามอธิบายถึงสาเหตุของเมืองเก่าที่ล่มสลายไป และเป็นเหตุให้ต้องย้ายมาสร้างเมืองใหม่ในบริเวณวัดเกาะแก้วในปัจจุบัน บ้านธาตุ อำเภอกู่แก้ว จังหวัดอุดรธานี ในปัจจุบัน ตำนานกล่าวไว้ “..มาวันหนึ่งชาวเมืองออกไปหาปลาที่ลำน้ำเพ็ง ได้ไปพบปลาตุกเผือก นอนขวางลำน้ำเอาหางเกยฝั่งอยู่ พระเจ้าศรีสุทโธ เมื่อทรงทราบแล้วก็ให้ขุนทหารเอาหนึ่งสามเปี่ยงเชือกสามแคว (เชือกหนึ่ง) ไปมัดกับตัวปลาแล้วจึงช่วยกันดึงเพื่อจะให้ขึ้นมาบนฝั่งน้ำ” นอกจากนั้นตำนานยังอธิบายถึงเหตุการณ์ที่เมืองลุ่มอันเกิดจากชาวบ้านจับปลาตุกเผือก ดังตัวบทกล่าวว่า “บัดตลันนั่นเองได้เกิดอสูรบาปผาดเปรี้ยวเกิดเป็นลมหวนคว้นหมุนขึ้นทั่วสารทิศ พัดพาขุนทหารแตกตื่นล้มตาย ฝนเทลงมาเหมือนฟ้าจะถล่มทลายเป็นเวลา 7 วัน 7 คืนทำให้เกิดน้ำท่วมบ้านเรือน..” (พระครูรัตนที่ปาริภักษ์, สัมภาษณ์, 2560)

¹ ตำนานนางเพ็ญ วัดเกาะแก้ว บ้านธาตุ ตำบลเพ็ญ อำเภอกู่แก้ว จังหวัดอุดรธานี

จากตำนานข้างต้น จะเห็นว่า ตำนานเลือกใช้อุณภาคของ “ปลาตุกเผือก” เป็นอุณภาคตัวละครหลัก และอธิบายช่วงของเหตุการณ์สอดคล้องกัน โดยเริ่มเรื่องด้วยการกล่าวถึงบ้านเมือง ชาวเมืองไปจับปลาตุกเผือก เป็นเหตุให้บ้านเมืองล่มสลายกลายเป็นหนองน้ำ และจบลงด้วยชาวเมืองทั้งถิ่นและย้ายไปสร้างเมืองใหม่ นอกจากนั้น ตำนานยังมีการอธิบายพื้นที่เชิงภูมิศาสตร์ให้สอดคล้องกับภูมินามของบ้านเมืองในปัจจุบัน

5. อุณภาคเมืองล่มจากปลาเผือก

ตำนานเมืองล่มที่กล่าวถึงบ้านเมืองที่ล่มสลายลงด้วยการกินปลาเผือก มีตำนานกล่าวถึง 1 เรื่อง 1 ลำวน คือ ตำนานเมืองมรุกขนคร จังหวัดนครพนม โดยตำนานเมืองล่มดังกล่าวนี้ปรากฏเพียง 1 เรื่อง เท่านั้น และไม่พบในพื้นที่อื่น ซึ่งในตำนานกล่าวถึงผู้ปกครองเมืองว่า “..ไม่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ไม่เคารพนับถือองค์พระธาตุ สั่งให้ยกเลิกบ้านส่วยพระธาตุพนมในสมัยที่พระสมิทธวงศได้สร้างถาวไว้ อยู่ต่อมาวันหนึ่งมีคนไปจับปลาเผือกตอนมาฆ่า ให้เจ้าเมืองและชาวเมืองทั้งหลายกิน พอตกกกลางคืนบ้านเมืองได้เกิดถล่มจมดินผู้คนแตกตื่นหลบหนีทั้งถิ่นฐานไปอยู่ที่อื่น เมืองมรุกขนครจึงเป็นเมืองร้างตั้งแต่นั้นมา..” (นิวัต พ. ศีสุวรรณ์, 2543)

จากตำนานข้างต้น จะเห็นว่า ปลาเผือกตามความเชื่อชาวอีสาน คือ บริวารของนาคจำแลงกายมา โดยตำนานเกิดขึ้นในพื้นที่จังหวัดนครพนมในปัจจุบัน ซึ่งตำนานเลือกใช้อุณภาคของ “ปลาเผือก” เป็นอุณภาคตัวละครหลัก และมีการอธิบายช่วงของเหตุการณ์ในตำนานโดยเริ่มเรื่องด้วยการกล่าวถึงบ้านเมืองชาวเมืองไปจับปลาเผือก มาฆ่าและแบ่งกันกิน เป็นเหตุให้บ้านเมืองล่มสลาย และจบลงด้วยชาวเมืองทั้งถิ่นฐานและย้ายไปสร้างเมืองใหม่ ตำนานฉบับนี้มีลักษณะเชื่อมโยงกับตำนานอันเกิดจากการกินสัตว์สี่เผือกชนิดอื่น ๆ ต่างเพียงการเลือกใช้ชนิดของสัตว์เท่านั้น

จากการศึกษาข้างต้น นอกจากพบสาเหตุของการล่มสลายของเมืองในอดีตที่เกิดจาก อุณภาคสัตว์เผือกแล้ว ยังมีตำนานเมืองล่มอีก 2 ฉบับ ที่กล่าวถึงการล่มสลายของบ้านเมืองในอดีตว่าเกิดจากพญานาค คือ ตำนานบึงโขงหลง จังหวัดบึงกาฬ และ ตำนานเมืองพาน จังหวัดอุดรธานี โดยตำนานบึงโขงหลงกล่าวว่า มนุษย์กับนาคเกิดความขัดแย้งกันอย่างรุนแรง จึงเป็นเหตุให้พญานาคและนาคบริวารตัดสินใจทำลายล้างอาณาจักรโบราณในพื้นที่จนกระทั่งพื้นที่ดังกล่าว มีสภาพกลายเป็นบึงน้ำขนาดใหญ่ที่เรียกว่า บึงโขงหลง ในจังหวัดบึงกาฬ ปัจจุบัน เช่นเดียวกับตำนานเมืองพาน ซึ่งกล่าวถึง

พุทโธปาปนาคทำลายบ้านเมืองในแถบนั้น ร้อนถึงพระอิศวรและพระนารายณ์ต้องลงมาปราบนาค โดยพระอิศวรได้แปลงกายเป็นพังพอนเผือกเพื่อปราบนาคในคราวครั้งนั้น ด้วยเหตุนั้นสัตว์สี่เผือกจึงมีลักษณะแทนสัญลักษณ์ของ “นาค” และ “การทำลาย” มีความหมายสองนัย กล่าวคือ สัตว์สี่เผือกนัยยะของการทำลาย และสัตว์สี่เผือกนัยยะของการคุ้มครอง ดังนั้น กล่าวได้ว่า ตำนานบ้านเมืองในอดีตที่เล่าถึงการล่มสลายของอาณาจักรในอดีตส่วนกล่าวพ้องกันว่า มูลเหตุที่บ้านเมืองเหล่านี้สูญเสียสภาพความเป็นเมืองและกลายเป็นบึงหรือหนองน้ำในปัจจุบันนั้น “เกิดจากการกระทำของนาค”

จากการศึกษาด้านานเมืองลุ่มที่แปรสภาพเป็นบึงน้ำในภาคอีสานของไทยดังกล่าวทั้งหมด สามารถสรุปเป็นแผนผังได้ ดังนี้

แผนผัง 1 อนุภาคและแบบเรื่องของตำนานเมืองลุ่มที่แปรสภาพเป็นบึงน้ำ

²จำนวนตัวบท

สรุปและอภิปรายผลการศึกษา

การศึกษาตำนานการล่มสลายของเมืองซึ่งแปรสภาพเป็นบึงน้ำในภาคอีสานเป็นการศึกษาตำนานเมืองที่มีการเล่าเรื่องเกี่ยวกับมูลเหตุของการล่มสลายและนำไปสู่การแปรสภาพเป็นบึงน้ำ ซึ่งปรากฏผล ดังนี้

จากการศึกษาพบว่า ตำนานเมืองลุ่มดังกล่าวมีทั้งหมด 10 เรื่อง จาก 30 ลำนวน จัดอนุภาคสัตว์เผือกได้ 5 ประเภท คือ กระรอกเผือก ปลาตุ๊กเผือก ปลาไหลเผือก เก้งเผือก และปลาผาเผือก ซึ่งสัตว์เผือกเหล่านี้คือสาเหตุที่นำไปสู่การล่มสลายของเมือง นอกจากนี้ยังพบว่า มีตำนานเมืองลุ่ม 2 ฉบับ ซึ่งกล่าวถึงสาเหตุของเมืองลุ่มว่าเกิดจาก “พญานาค” ซึ่งในตำนานบึงโขงหลงและตำนานเมืองพาน เลือกใช้ตัวละคร “พญานาค” แทนการเลือกใช้ “สัตว์เผือก” ซึ่งต่างจากตำนานฉบับอื่น ทั้งยังเป็นการเลือกใช้ตัวละครพญานาคแทนสัญลักษณ์ของการทำลายตรงตัว โดยใน ตำนานเมืองพาน นอกจากเลือกนาคโดยตรงแล้ว ตำนานฉบับนี้ยังปรากฏภาพของสัตว์เผือกด้วย แต่เลือกให้สัญลักษณ์ของสัตว์เผือกแทนการคุ้มครอง โดยให้ภาพของพระอิศวรจำแลงกายเป็นสัตว์เผือกมาผู้ช่วยให้บ้านเมืองพ้นจากการทำลายของนาค กล่าวได้ว่า นิยามของสัตว์สี่เผือกในภาคอีสานจึงมีความหมายเป็นสองนัย กล่าวคือ สัตว์สี่เผือกนัยยะของการทำลาย และสัตว์สี่เผือกนัยยะของการคุ้มครอง

ตำนานเมืองลุ่มดังกล่าว แม้อนุภาคและแบบเรื่องจะมีความแตกต่างกัน แต่เนื้อความหลักของตำนานล้วนถูกร้อยเรียงให้เชื่อมโยงและสัมพันธ์กัน โดยตำนานเมืองลุ่มเหล่านี้ มีลักษณะร่วมกัน คือ ตำนานทั้งหมดกล่าวถึงการล่มสลายของเมืองและกลายเป็นบึงน้ำ เลือกใช้อนุภาคของสัตว์สี่เผือกและนาคเป็นตัวละครเอก และเลือกใช้อนุภาคของเหตุการณ์สอดคล้องกันตามแบบเรื่อง โดยเริ่มเรื่องจากการกล่าวถึงบ้านเมืองพบสัตว์สี่เผือก จากนั้นจับหรือฆ่าสัตว์สี่เผือก และจบด้วยบ้านเมืองล่มสลายเป็นบึงน้ำ ส่วนลักษณะความแตกต่าง คือ การเลือกใช้อนุภาคของแม่หม้าย โดยปรากฏในตำนาน 5 ฉบับ คือ ตำนานหนองหล่ม ตำนานสระเวฬุวัน ตำนานหนองหล่มน้อย ตำนานผาแดง-นางไอ่ และตำนานเมืองกุมภวาปีเท่านั้นที่อธิบายการเกิดขึ้นของสันดอนต่างๆ ว่าเกิดจากแม่หม้าย ส่วนตำนานอีก 7 ฉบับ คือ ตำนานสระเวฬุวัน ตำนานหนองหล่มน้อย ตำนานหนองหารหลวง ตำนานหนองสนม ตำนานนางเพ็ญ ตำนานเมืองร้อยเอ็ด และตำนานบึงโขงหลง ไม่ได้กล่าวอธิบายถึงที่มาของสันดอนและเกาะเหล่านั้น อีกทั้ง

ตำนานบางฉบับ ยังกล่าวอธิบายถึงการเกิดขึ้นของเมืองใหม่หลังการล่มสลาย ซึ่งเป็นความพยายามในการอธิบายภูมินามของบ้านเมืองให้สอดคล้องกับพื้นที่เชิงภูมิศาสตร์ของตำนาน

ดังนั้น กล่าวได้ว่า อนุภาคของสัตว์สี่เท้าที่เป็นเหตุให้เมืองล่มสลายนั้น คือการแสดงให้เห็นถึงความผิดปกติหรือลางบอกเหตุผ่านสี่เท้าซึ่งผิดแปลกไปจากธรรมดา แม้ว่าตำนานบางฉบับจะไม่ใช้สัตว์สี่เท้าแต่เลือกใช้อนุภาคของนาค แต่ก็แสดงให้เห็นความสอดคล้องของสาเหตุและการล่มสลาย ประการหนึ่ง นาคในตำนานเมืองลุ่มเป็นทั้งผู้ทำลายและผู้ปกป้องเมือง ซึ่งแตกต่างจากคติความเชื่อของชาวอีสานทั่วไปที่เห็นว่านาคเป็นสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ที่ท้องถิ่นให้ความสำคัญและเคารพยำเกรง ในฐานะสัตว์ผู้ให้น้ำให้การคุ้มครองศาสนาและบ้านเมือง นำสังเกตว่า ตำนานกลุ่มนี้พบกระจายตัวอยู่ในพื้นที่ภาคอีสานตอนบนและตอนกลางซึ่งเป็นเขตวัฒนธรรมล้านช้างหรือกลุ่มคนตระกูลไทเท่านั้น

เอกสารอ้างอิง

กิ่งแก้ว อัคราร. (2520). “แฉ่คิดจากนิทานเปรียบเทียบ แบบเรื่องนางสิบสอง” คติชนวิทยา. เอกสารนิเทศการศึกษา ฉบับที่ 184. หน่วยงานนิเทศกรรมการฝึกหัดครู.

คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2544). วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดเลย. กรุงเทพฯ: ศุภสภาลาดพร้าว.

----- (2544). วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดสกลนคร. กรุงเทพฯ: ศุภสภาลาดพร้าว.

----- (2544). วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดอุดรธานี. กรุงเทพฯ: ศุภสภาลาดพร้าว.

งานศูนย์ข้อมูลสารสนเทศฝ่ายแผนงานและความร่วมมือ. (2556). ข้อมูลเศรษฐกิจและสังคม. ข้อมูลสถานศึกษา ประจำปีการศึกษา 2556. วิทยาลัยเทคนิคร้อยเอ็ด.

- ปฐม หงส์สุวรรณ. (2550). กาลครั้งหนึ่ง: ว่าด้วยตำนานกับวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ประคอง นิยมานเหมินท์. (2543). นิทานพื้นบ้านศึกษา. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- _____. (2533). “ตำนานเมืองร้อยเอ็ดอู้งาน” การรวบรวมตำนานพื้นบ้าน ในจังหวัดร้อยเอ็ด มหาสารคาม และกาฬสินธุ์. ทุนอุดหนุนการวิจัยจาก มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม.
- ศิราพร ณ ถลาง. (2552). ทฤษฎีคติชนวิทยา: วิธีวิทยาในการวิเคราะห์ตำนาน-นิทาน พื้นบ้าน. กรุงเทพมหานคร: โครงการเผยแพร่ผลงานทางวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ศิริ กาลกฤษณ์. (2557). อู้งานธาตุ (ตำนานพระธาตุพนม) ที่ระลึกในงาน พระราชทานเพลิงศพ อ.ต.หลวงประชุมบรรณสาร (พิณ เตชะคุปต์) วันที่ 21 เมษายน พ.ศ. 2483 ณ สุสานวัดมกุฏกษัตริยาราม. พิมพ์ที่โรงพิมพ์ ไทยเชม หนัাত্রาขบพิธ ถนนเฟื่องนคร พระนคร นายบำรุงราชขบthalmาย์ ผู้พิมพ์โฆษณา 2483.
- อารี ถาวรเศณษฐ. (2546). คติชาวบ้าน ความเชื่อ การละเล่น เพลงพื้นเมือง. กรุงเทพฯ: ศูนย์หนังสือมหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา.